

Evolution of Shia political jurisprudence from Safavid to Qajar and Islamic Republic of Iran

Saeed Javanmard^{*}, Rasoul Afzali^{}**

Ali Fallahnejad^{*}**

Abstract

Undoubtedly, jurisprudence has been a foundational pillar of Islamic Iran's culture and civilization, deeply influencing its intellectual landscape. While rooted in fixed principles, Shia jurisprudence has evolved significantly over time, especially after the Islamic Revolution. This research investigates major transformations in Shia political jurisprudence from the Safavid era to the present. Initially, Shia jurists refrained from political involvement, focusing on doctrinal development. During the Safavid and Qajar periods, jurists legitimized rulers and took limited governmental roles, bringing Shia jurisprudence out of isolation. By the Qajar and Pahlavi eras, their influence expanded through political movements and participation in state institutions. The Islamic Revolution marked a turning point, transitioning Shia jurisprudence from advisory roles to direct political administration. By integrating jurisprudential principles with governance, they shaped a model that continues to define Iran's political system. Using a descriptive-historical approach, this study highlights jurisprudence's adaptability, illustrating its progression from marginalization to centrality in governance, reaffirming its vital role in shaping modern political frameworks and showcasing its enduring capacity for addressing evolving political realities.

Keywords: jurisprudence, practical politics, Shia, Islamic revolution.

^{*} PhD Candidate of Department of Political Science, Khorramabad Branch, Islamic Azad University, Khorramabad, Iran, saeedjavanmaard@gmail.com

^{**} Professor, Political Geography, Faculty of Tehran University, Tehran, Iran (Corresponding Author), rafzali@ut.ac.ir

^{***} Assistant Professor of Department of Political Science, Khorramabad Branch, Islamic Azad University, Khorramabad, Iran, alifallahnejad@yahoo.com

Date received: 11/12/2023, Date of acceptance: 12/01/2024

Introduction

Throughout history, Shia jurists have faced challenges in articulating their political thoughts. During periods of intense political suppression, particularly when pressures on Shias were at their peak, taqiyyah (dissimulation) became a necessary doctrine to ensure survival. However, this dynamic began to change during the Safavid era when Shiism became a state religion, allowing political ideals to gradually surface and influence governance. By the Qajar period, Shia jurisprudence's influence had deepened, culminating in significant paradigm shifts during the Constitutional Revolution, which integrated jurisprudence into modern political structures. Over time, Shia political jurisprudence evolved from detachment from political engagement during the early occultation period to legitimizing governance, advising rulers, and ultimately assuming governance roles in the Islamic Republic. This article explores the progression of Shia jurisprudence's engagement with politics, using a descriptive-historical approach and analyzing its roles in different historical contexts.

Materials & Methods

The study examines Shia jurisprudence across four historical periods:

1. Pre-Safavid Era (Withdrawal): During this period, Shia jurists refrained from direct political involvement, focusing instead on developing theoretical underpinnings. Practical politics, defined as the implementation of political theories in real-world contexts, was neither feasible nor structurally supported for Shia scholars. Instead, their contributions were confined to compiling jurisprudential texts and reinforcing doctrinal foundations.

2. Safavid Era (Legitimization and Consultation): With the establishment of Shiism as the state religion, clerics gained significant social, cultural, and symbolic capital. This period marked a shift toward active legitimization of governance structures. Jurists such as Allameh Majlesi provided frameworks for legitimizing the Sultan's rule and offered jurisprudential advice to ensure governance aligned with Shia principles of justice.

3. Qajar Era (Limited Participation): The Qajar period witnessed a nuanced engagement of Shia jurists in governance. While some clerics held official roles (e.g., Shaykh al-Islam, Qazi), many exercised informal influence through significant political and social power. This era reflected a transitional phase where jurists' roles extended

beyond the spiritual domain, shaping societal norms and influencing major decisions such as war and peace.

4. Post-Revolutionary Era (Direct Administration): The Islamic Revolution of 1979 marked the culmination of Shia jurisprudence's political engagement. Under the leadership of Imam Khomeini, Shia jurisprudence transitioned from advising and legitimizing governance to directly administering it. Institutions like the Expediency Council embodied the principles of Shia jurisprudence, integrating them into a governance model rooted in public legitimacy and people's votes.

Discussion & Result

From the early occultation period to the establishment of the Islamic Republic, Shia political jurisprudence experienced an evolutionary trajectory. Initially, jurists operated in isolation, focusing on doctrinal development rather than practical politics. The Safavid era marked a turning point, where jurists emerged as legitimizers and advisors within the political structure. By the Qajar period, this involvement deepened, with clerics exerting influence in both official and informal capacities. Although Reza Shah's secularization policies during the Pahlavi era curtailed their influence, the subsequent Islamic Revolution restored and expanded their political role. The Islamic Republic institutionalized Shia jurisprudence in governance. Imam Khomeini leveraged jurisprudential principles to craft a political system that combined divine legitimacy with popular sovereignty. This dual legitimacy allowed Shia jurisprudence to address diverse administrative needs while preserving its doctrinal essence. The progression from marginalization to centrality underscores Shia jurisprudence's adaptability and resilience, demonstrating its capacity to address evolving political realities while remaining anchored in Islamic principles.

Conclusion

The evolution of Shia political jurisprudence reflects a historical curve: withdrawal from politics during the early occultation; legitimization and advisory roles during the Safavid period; limited participation during the Qajar era; and direct administration in the Islamic Republic. This progression highlights a dynamic interplay between doctrinal development and political engagement. The establishment of the Islamic Republic marks the zenith of Shia jurisprudence's influence, demonstrating its ability to integrate theoretical principles into practical governance. The Islamic Revolution not only

actualized Shia jurisprudence's potential for state administration but also reaffirmed its enduring relevance in addressing contemporary political and social challenges.

Bibliography

- Afzali, Rasool (1388); Two political-geographical systems in Iran: modern state-Islamic nation. Tehran, Tehran University Press[in Persian]
- Agha Bozur Tehrani (1408 AH), al-Dhari'a to Sanaf al-Shi'a, Qom, Ismailian
- Agha Mahdavi, Asghar; Kazemi, Seyyed Mohammad Sadegh (2019) Generalities of Political Jurisprudence, Qom, Hozha and University Research Center Publications[in Persian]
- Aghazadeh, Jafar (2013), an analysis of the role of clerics in the wars between Iran and Russia, Shiism Quarterly, No. 47[in Persian]
- Ahmadvand, Shoja, Moshood, Amirmaqdoor (2016), Genealogy of Legitimacy Pattern in Safavid Period, Social Sciences Quarterly, Year 25, Number 72. [in Persian]
- Alexander, Titus (2016). Practical Politics: Lessons in power and democracy. London: Trentham Books, 2016, 208 pp., £24.99 (pbk), ISBN 978-1-85856-784-6
- Darabi, Ali (1390), Islamic Revolution and Transformation in Shia Political Jurisprudence, Daneshnameh Quarterly, No. 80. [in Persian]
- Effendi Esfahani, Mirza Abdullah (1366), Riaz Ulama and Hayaz Al-Fazla, translated by Mohammad Baqer Saedi, Mashhad, Islamic Research Foundation[in Persian]
- Firhi, Daud (2018), Political System and Government in Islam, Tehran, Samit Publications. [in Persian]
- Gholamshahi Katj, Lil, A and Bagherinia, Hadith (1400), the effect of the Islamic Revolution on the transformation of Shia political jurisprudence, the second national conference on the representation of the discourse of the Islamic Revolution based on the statement of the second step. [in Persian]
- Hali, Jafar bin Muhammad (1403 AH), Me'raj al-Asul, Qom, Al-Bayt Publishing House[in Persian]
- Hosseini Gol, Maryam (1391), a look at the performance of Shiite scholars in the Safavid era, Khorasan Theological Seminary, master's thesis. [in Persian]
- Izadehi, Sajjad (1389), A view of Ayatollah Khamenei's views on political jurisprudence, Islamic Government Quarterly, Vol. 56, pp. 90-71. [in Persian]
- Jafari Harandi, Mohammad (1387), Jurisprudence and Government: A Study in the History of Shia Political Jurisprudence, Tehran, Roozbeh Publications[in Persian]
- Jafarian, Rasul (1376), the thoughts of a Shia scholar in the Safavid government, Islamic government, second year[in Persian]
- Kadivar, Mohsen (1387), Theories of the State in Shia Jurisprudence, Tehran, Ney Publishing[in Persian]
- Khomeini, Seyyed Ruhollah (1361), Sahifa Noor, Tehran, Center for Cultural Documents of the Islamic Revolution. [in Persian]

173 Abstract

- Kothrani, Wajih (1402), *Faqih and Sultan: Dialectic of Religion and Politics in the Ottoman and Safavid-Qajar Historical Experience*, translated by Yasin Abdi, Tehran, Parse Publishing[in Persian]
- Malek Afzali Ardakani, Mohsen (2015), the criteria for determining the expediency of the system from the perspective of Islamic political jurisprudence, *studies of Islamic jurisprudence and fundamentals of law*, 10th year, spring and summer, number 33. [in Persian]
- Melabi, Masoud; Nadri, Mohammad Mahdi; Hedayat Menesh, Mohsen (2013), *Iran's Islamic Revolution and the Development of Shia Political Jurisprudence*, *Political Studies Quarterly* No. 16. [in Persian]
- Minorsky, Vladimir (1334), the administrative organization of the Safavid government, with Minorsky's research and comments on *Tadzkirah al-Muluk*, translated by Masoud Rajabaniya, Tehran: Anjuman Kitab[in Persian]
- Mirzaei, Poursan and Mohammad Mirzaei, Hassan (1400), examining the mutual influence of Shia political jurisprudence and the Islamic Revolution of Iran, *Contemporary Researches of the Islamic Revolution*, Volume 3, Number 10. [in Persian]
- Moghimi, Abolqasem (2017), *Government jurisprudence after the revolution*, Tehran, Research Institute of Islamic Culture and Thought. [in Persian]
- Najafi, Mohammad Hassan (Beta), *Johar Al-Kalam*, Beirut, Dar al-Hiya al-Tsarat[in Persian]
- Najafi, Musa and Haqqani, Musa, (1381), *History of Iran's Political Developments*, Tehran, Institute of Contemporary History Studies of Iran. [in Persian]
- Naraghi, Mulla Ahmad, (1417), the results of the days in the statement of the rulings of al-Ahkam and the ammunition of the issues of halal and haraam, Qom, Center for Research and Studies of Islam[in Persian]
- Nasr, Seyyed Hossein (1382), *Ideals and Realities of Islam*, translated by God willing, Rahmati, Tehran, Jami[in Persian]
- Rekabian, Rashid, Khandan, Siros (1401), the limits and limitations of the jurisprudence of the jurists in the structure of the Safavid government, *Political Strategy Quarterly*, Volume 6, Number 2[in Persian]
- Rizvani, Homa (1362), *Laws of Sheikh Fazalullah Nouri*, Tehran, Tarikh Iran Publishing House[in Persian]
- Rudbarchi, Morteza (2013), *Islamic revolution and the necessity of re-reading the concept of governmental jurisprudence from the point of view of the Supreme Leader (Madazaleh)*, *Panzdeh Khordad Quarterly*, No. 40. [in Persian]
- Sadatnejad, Seyyed Mehdi (2008), *Evolution of the Concept of Legitimacy in Shia Political Jurisprudence in Iran*, *Andisheh Novin Dini Quarterly*, Year 5, Issue 17[in Persian]
- Tabatabai, Seyyed Hamid (1400), *supervision of the social evolution of the goal of governmental jurisprudence*, Qom, Qom Academy of Islamic Sciences. [in Persian]

- Taheri, Mahdi and Hakkami Shalmazari, Rasul (2016), the development and evolution of political jurisprudence in the periods of development of Shia political jurisprudence, Islamic Government Quarterly, Volume 21, Number 4. [in Persian]
- Taheri, Mehdi, Shalmazari, Safi (2014), The Nature of Political Jurisprudence, Islamic Government Quarterly, Volume 20, Number 3. [in Persian]
- Taheri, Seyyed Mahdi (2009), the relationship between Shia jurists and the government in different historical periods of Iran, Forough Vahdat Quarterly, No. 20[in Persian]
- Ursel, Ernest (1353), travel book, translated by Ali Asghar Saeedi, Tehran, Zovar[in Persian]
- Zanjani, Omid; Akbari, Kamal (1387), the course of development of Shia political jurisprudence, Tehran[in Persian]
- Zarinkoub, Abdul Hossein (1362), Search sequence in Iranian Sufism, Tehran, Amir Kabir publication. [in Persian]
- Zulfaqari, Mehdi, Omrani, Nouddoost (2019), comparative study of clergy funds in Safavid and Qajar period, Political Sociology Quarterly, 3rd year, 4th issue[in Persian]

تکامل فقه سیاسی شیعه از صفویه تا قاجار و جمهوری اسلامی ایران

سعید جوانمرد*

رسول افضلی**، علی فلاح نژاد***

چکیده

بی تردید یکی از اصلی‌ترین بنیادهای تمدنی و فکری ایران اسلامی فقه است که همچون عنصری سازنده و دیرپا از اعصار آغازین تا کنون در این تمدن حاضر و موثر بوده است. اما این عنصر ثابت، خود ثابت نبوده و با دگرگونی ادوار و اقتضای شرایط تحولات خاص خود را تجربه کرده است. در همین راستا، اگرچه فقه شیعه از بنیانها و اصول ثابتی تکوین یافته اما از زمان ظهور تا امروزه و به خصوص پس از پیروزی انقلاب اسلامی، تحولات چشمگیری را از سرگذرانده است. برای فهم بخشی از این تحولات، این پژوهش سوال اصلی خود را معطوف موضوع کرده که فقه سیاسی شیعه از صفویه تا امروز چه تغییرات عمده‌ای داشته است. فرضیه تحقیق بر آن بوده که از آنجایی که فقه سیاسی تأمل فقهاتی در امر سیاسی بوده، فلذا همواره در مناسباتی با قدرت بوده است. از این رو، شکل و الگوی رابطه با قدرت می‌تواند معیار مناسبی برای بررسی تحولات عمده آن باشد. یافته‌های تحقیق نشان داده که فقه سیاسی شیعه در دوران قبل صفویه از دخالت در حکومت کناره‌گیری داشته؛ در دوران صفویه و قاجار فقها با مشروعیت دهی به حکومت و تصدی برخی نهادهای دولتی، فقه سیاسی شیعه را از انزوا خارج ساختند؛ در دوران قاجار و پهلوی با ایجاد جنبشهای سیاسی و حضور در نهادهای رسمی خواهان نقش بیشتری در تصمیم‌گیریهای سیاسی شدند؛ و سپس در فرایند تکوین انقلاب

* دانشجوی دکتری گروه علوم سیاسی، واحد خرم‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، خرم‌آباد، ایران،
saeedjavanmaard@gmail.com

** استاد گروه جغرافیای سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، rafzali@ut.ac.ir

*** استادیار گروه علوم سیاسی، واحد خرم‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، خرم‌آباد، ایران، alifalahnejad@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۲۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۱۲

اسلامی، و بعداً در دوره تاسیس و تثبیت آن، به تصدی‌گری سیاست پرداختند. رویکرد تحقیق توصیفی-تاریخی، و شیوه جمع‌آوری داده‌ها کتابخانه‌ای و اسنادی بوده است.

کلیدواژه‌ها: فقه، فقه سیاسی، سیاست عملی، شیعه، انقلاب اسلامی، امام خمینی.

۱. مقدمه

برای فهم هر جامعه و تمدنی، و هم‌چنین درک چگونگی تحولات تاریخی و اجتماعی آن بهترین راه بررسی بن‌مایه‌های ثابت تمدنی آن است. بی‌تردید ایران، به عنوان بخشی از قلمرو وسیع تمدن اسلامی، تا حد زیاد و تعیین‌کننده‌ای از ارکان تمدن اسلامی متأثر بوده است که یکی از اصلی‌ترین این ارکان فقه بوده است. منظور از فقه، دانش احکام و مقررات فرعی شرعی مستند به ادله تفصیلی (مطلبی و همکاران، ۱۳۹۱) است. در میان عرصه‌ها و ابواب مختلف فقه، «فقه سیاسی» را میتوان یکی از عرصه‌های مهم یا حتی مهمترین باب فقه تشیع دانست که در واقع وظیفه تنظیم تکالیف و حقوق متقابل مردم با یکدیگر، مردم و حکومت و هم‌چنین حکومتها با یکدیگر را بر عهده دارد (غلامشاهی کتج و باقری نیا، ۱۴۰۰: ۱). در همین راستا، فقه سیاسی شیعه، اگرچه از بنیانها و اصول ثابتی تکوین یافته اما از زمان ظهور تا امروزه و به خصوص پس از پیروزی انقلاب اسلامی، تحولات چشمگیری را از سرگذرانده است.

در اغلب دوره‌های تاریخی فقیهان شیعه امکان بازگ کردن اندیشه‌های سیاسی خود را نداشته‌اند و در برخی از مقاطع که فشارهای سیاسی بر شیعیان به حداکثر میرسد تقیه به مثابه یکی از آموزه‌های شیعی ضرورت پیدا می‌کرده است؛ اما از دوران صفویه به بعد که تشیع به عرصه فرهنگ عمومی راه پیدا کرد و با عمق گرفتن آموزه‌های شیعی، امکان طرح آرمانهای سیاسی به تدریج پدید آمده است (دارابی، ۲۹:۱۳۹۰). با تشکیل حکومت قاجار هم‌چنان مذهب شیعه در ایران مذهب رسمی ماند و بیش از پیش تثبیت شد. در این دوره روابط بین قدرت دولتی و فقه شیعه براساس شرایط و موقعیتها متغیر و متنوع بوده و با توجه به اقتضای زمانی روندی از همراهی و هماهنگی تا نزاع و کشمکش را دربرداشت؛ که در نهایت با وقوع انقلاب مشروطه و تدوین فقه‌المشروطه، یک تغییر پارادایم قابل توجه مشاهده می‌شود که فهم فقه از سیاست را دگرگون می‌کند.

با ناکامی آرمانهای مشروطه و روی کار آمدن دولت اقتدارگرای نوساز پهلوی که تجدد آمرانه را دنبال می‌کرد، فقه دوباره از عرصه مشارکت در امر عمومی (Res publica) کنار گذاشته

تکامل فقه سیاسی شیعه از صفویه تا قاجار و جمهوری ... (سعید جوانمرد و دیگران) ۱۷۷

شد. اما با درگذشت آیت الله بروجردی، رابطه فقه شیعه و حکومت در برابر آزمونی جدید قرار گرفت، چرا که بخشی از فعالان حوزوی به زعامت امام خمینی به دنبال احیای مجدد اسلام سیاسی، درصدد اصلاح حکومت برآمد که در نهایت این اصلاحات - در طی فرایندهای بعدی - منجر به پیروزی انقلاب اسلامی شد (طاهری، ۱۳۸۹). فهم این تحولات نیازمند تأملات نظری است. بی تردید ورود شیعه به حوزه سیاسی، به همان روال اخوان المسلمین، نیازمند یافتن راه حلی برای «تنگنای» فراهم آمده از «انگاره غیبت» و برون رفت از «تاریخمندی انتظار» به تاریخمندی کنش سیاسی و مطالبه مدعای «ولایت عمومی» بود. نظریه فقهی-اجتهادی باورمند به امکان و بلکه وجود قیام «نائب امام» به مسئولیتها و وظایف امام معصوم و بلکه پیامبر (ص) - به جز در مقوله وحی - با نادیده انگاری مقولاتی مانند «غیبت» و «انتظار»، دگرگونی واقعیت موجود به واسطه انقلاب یا کودتا را پیش کشید (کوثرانی، ۱۴۰۲: ۲۳).

آن چه که مشخص است فقه شیعه یک منحنی را طی کرده است که از کناره‌گیری از سیاست در آغاز عصر غیبت شروع می‌شود و به مشروعیت‌دهی به حکومت، مشاوره‌دهی به حکومت و در نهایت به تصدی‌گری تمام عیار در حکومت منتهی می‌گردد. این پژوهش درصدد است تا اثرگذاری فقه شیعه را بر سیاستهای عملی در ادوار متاخر تاریخی ایران را بررسی کند. از همین رو، در ادامه به بررسی این تحولات از منظر نوع مواجهه و مشارکت فقه در سیاست پرداخته خواهد شد. معیار تقسیم‌بندی و سنجش این رابطه در یکی از وجوه سه‌گانه مشروعیت‌دهی و مشاوره؛ مشارکت محدود؛ و تصدی‌گری مستقیم حصر شده است.

۲. کناره‌گیری فقه از دخالت در حکومت (قبل از صفویه)

با توجه به این که خواست واقعی پیامبر بعد از رحلت ایشان در سقیفه تحریف شد و حق خلافت علویان نقض گشت، شیعیان در سده‌های نخست مجال مشارکت در سیاست را چندان نیافتند. قرن چهارم، اولین دوره‌ای است که در آن تشیع به اوج شکوفایی خود رسید. آل بویه که شیعه بودند، همه ایران را در اختیار گرفتند و حتی قدرت را در بغداد در دست داشتند. در ضمن، فاطمیان مصر را فتح کردند و خلافت اسماعیلیه را در شمال آفریقا بنیان نهادند که به لحاظ قدرت، با خلافت عباسی رقابت می‌کرد. از این پس، تشیع حتی پس از به قدرت رسیدن ایوبیان و سلجوقیان که هر دو حامیان نیرومند تسنن بودند، هم چنان در اوج بود. (نصر، ۱۳۸۲: ۲۱۰). در زمان غیبت با ظهور علما و فقهای بزرگی چون شیخ طوسی، شیخ مفید، علامه حلی؛ محقق حلی بستر مناسبی را برای گسترش فقه اهل بیت فراهم گردید

(قاهری، ۱۳۹۰). در این زمان فقها که مسئول حفظ، هدایت و رهبری جامعه تشیع بودند، وظایف خود را در به انجام رساندن دو مسأله پیگیری نموده‌اند: مسأله نخست در حقیقت اقدامی «هویتی» بود که با وجود نمایش ماهیت تفکر شیعه، منبعی برای رجوع شیعیان برای تعیین تکلیف فردی و اجتماعی‌شان بود. این اقدام، تدوین اخبار و احادیث در قالب کتبی بود که به کتب اربعه حدیث معروف گشت و در حقیقت منابع «فقه الامامه» محسوب میشد. مسأله دوم، نوعی اقدام «غیریتی» بود که نشانگر تمایزات تفکر شیعه با سایر مذاهب و در عین حال ابتدای آن بر تفکر اسلامی میباید. در این دوره سید مرتضی علم الهدی کتاب انتصار را تدوین نمود (آقابزرگ تهرانی، ۱۳۸۸ق: ج ۲: ۴۵).

علمای مکتب حله یکی از مهمترین مکاتب فقهی تاریخ تشیع، همواره به میراث شیعه اهمیت داده و در جهت حفاظت از هویت شیعه کتب ارزشمندی را نگاشته‌اند. کتاب مختلف الشیعه اثر علامه حلی و کتاب شرایع الاسلام از آثار علمی تشیع در این دوره محسوب میشوند (حلی، ۱۴۰۳ق: ۲۳۹). همچنین رفتار و سیره سیاسی فقهای مکتب حله به خصوص علامه حلی در تعامل با حاکمیت مغول، و پذیرش دعوت ایشان و ورود به ایران نه تنها سبب حفظ تشیع و استمرار حیات حوزه‌ای علمی تشیع گردید؛ بلکه برگزاری جلسات مناظره با فقهای مذاهب چهارگانه اهل سنت و اثبات حقانیت تشیع به شیعه شدن حاکم مغول و گسترش تشیع منجر شد (طاهری و شلمزاری، ۱۳۹۶: ۶۳).

بنابراین رویکرد فقها در این دوره، کناره‌گیری از سیاست عملی و التفات به تدوین بنیادهای نظری بود. منظور از سیاست عملی به کاربرد واقعی تئوریها، ایده‌ها و استراتژیهای سیاسی در موقعیتهای دنیای واقعی اشاره دارد. این شامل اجرای عملگرایانه اصول، سیاستها و تصمیمات سیاسی برای رسیدگی به مسائل اجتماعی و حکومتی است (Titus، ۲۰۱۶: ۳۴). که بدیهی است در این دوره فقهای شیعه نه امکان چنین کاری را داشتند و نه بسترهای سیاسی آن فراهم بوده است.

عموماً فقه سیاسی شیعه تا پیش از تشکیل حکومت صفویه به تدوین و تالیف کتب فقهی شیعه پرداخت. فقه سیاسی عبارت است از تمامی پاسخ‌هایی که فقه به سوالهای سیاسی عصر و زمان می‌دهد، مثلاً دیدگاه فقه در خصوص انتخابات، تفکیک قوا، مشروعیت و جایگاه دستگاه اجرایی و مانند اینها؛ که همگی در محدوده فقه سیاسی است (زنجانی، ۱۳۶۷: ۴۱). در واقع فقه سیاسی، بخشی جزئی از فقه را شامل می‌شود که می‌تواند مصادیق فردی و غیرحکومتی نیز داشته باشد (ایزدهی، ۱۳۸۹). اما فقها در این مقطع زمانی به سبب فشارهای

تکامل فقه سیاسی شیعه از صفویه تا قاجار و جمهوری ... (سعید جوانمرد و دیگران) ۱۷۹

سیاسی و حفظ زعامت خود در برابر جامعه‌ای با اکثریت تسنن دخالتی در امور حکومت نکردند و به تقیه روی آوردند.

۳. الگوی مشروعیت‌دهی و مشاوره

مفهوم مشروعیت، یکی از اساسی‌ترین مفاهیم در ادبیات سیاسی امروز و در مباحث مربوط به حکومت و دولت است و همواره اندیشمندان به ویژه فیلسوفان و عالمان سیاسی این موضوع را در دوره‌های مختلف تحلیل و بررسی کرده‌اند (احمدوند و مشهود، ۱۳۹۵). مشروعیت بنیاد یک حکومت است و بی آن هیچ حکومتی نمی‌تواند بقا و پایایی داشته باشد. بدیهی است که در یک تمدن دینی، یکی از کارکردهای سیاسی علمای دینی تثویز کرده مبانی مشروعیت باشد، که این مهم در عصر صفویه یکی از کارویژه‌های فقها بود.

ظهور صفویه در تاریخ ایران، امری ناگهانی نبود و پیش از آن مقدمات اجتماعی و تاریخی آن فراهم شده بود. تا قبل از ظهور صفویان در کنار تقریباً دو سده حاکمیت حکومت هاشیمی مذهب، طریقت هاشیمی نیز به وجود آمدند. تفکرات شیخ حسن جوری (طریقت جوریه)، یک طریقت شیعی بود که رواج چندانی نیافت. این طریقت در اواخر دوران ایلخانان به وجود آمد و در دوران حکومت شیعه سربداران، در دهه چهل از قرن هشتم هجری، با شهادت شیخ حسن جوری برچیده شد و بدین ترتیب طریقت آنان که ادامه دهنده تفکرات شیخ خلیفه مازندرانی بود، در رواج اندیشه های خود در احیای مکتب خراسان توفیق نیافت. در هر حال، مقارن انقراض نهضت سربداران سبزواری و خاتمه استقلال سادات مرعشی به وسیله تیمور گورکان، یک نهضت صوفیانه دیگر که مقدماتش به وسیله فضل الله استرآبادی به وجود آمده بود - نهضت حروفیه - با قتل وی بر دست میرانشاه پسر تیمور به شدت منکوب شد (زرینکوب، ۱۳۶۲: ۵۵-۵۱). این تحولات پیش‌درآمدهای تاریخی ظهور یک سلسله تماماً شیعی در ایران بود.

تأسیس حکومت شیعی در اوایل قرن دهم هجری و رسمیت مذهب تشیع در ایران موجب ورود تشیع و به تبع آن فقه سیاسی شیعه از حاشیه به متن تحولات سیاسی و اجتماعی گردید. از این دوره میتوان به عنوان دوره تثبیت فقه سیاسی شیعه یاد کرد. شاهان صفوی با تشکیل حکومت شیعی - صوفی خود به تشکیل حکومتی همت گماردند که مبانی سیاسی اجتماعی آن با گذار از «فقه الخلافة» و ابتدای بر «فقه الامامة» شکل گرفته بود. نیاز قدرت سیاسی حاکم صفوی به قوانینی مبتنی بر مبنای «فقه الامامة»، موجب دعوت از عالمان شیعه همچون «محقق کرکی» برای همکاری با دولت شیعی در این دوره گردید. در این دوره

رابطه «فقه» و «قدرت» و یا «فقیه» و «شاه» رابطه ای «تعاملی» است. نمونه‌هایی از این تعامل را میتوان در شیوه تعامل خواجه نصیرالدین و علامه حلی با حاکمان مغول دید (طاهری و حکمی شلمزاری، ۱۳۹۶: ۶۵-۶۶).

بنابراین میتوان گفت که با رسمی شدن مذهب تشیع در دوره صفویه، روحانیون توانستند با کسب سرمایه‌های مختلف نمادین، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی، موقعیت و جایگاه والایی در جامعه کسب و با حمایت شاهان صفوی آن را حفظ و تثبیت کنند. در دوره صفویه بخشی از قدرت سیاسی با پشتوانه مالی لازم از طرف دولت به روحانیت شیعه واگذار شد. همچنین نهاد دینی هیچگاه در مقابل نهاد حکومت قرار نگرفت (ذولفقاری و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۱۶). در این دوره است که نوعی تعامل مطلوب بین شاهان و علما به وجود آمد. دیدگاه‌های فقها در قالب مشروعیت بخشی به اقدامات سلطان عادل جای می‌گیرد. گرچه در هر دوره ای علمایی بوده اند که به طور مطلق، حاکمیت شاهان را که منصوب امام غائب نیستند، مردود دانسته و هر نوع همکاری و قبول هدیه از ایشان را جایز نمی دانستند، اما اغلب علمای شیعه، با شاهان شیعه صفوی همکاری می کردند (ساداتی نژاد، ۱۳۸۸: ۱۵۱).

گویا در یک نگاه رئالیستی، علما به این حقیقت نایل شدند که از حضور شاهان شیعه صفوی و این فرصت طلایی در راستای خدمت به مذهب و اجرای احکام اسلام بهره ببرند و بر مبنای قاعده «المیسور لایسقط بالمعسور» از این موقعیت به نفع اسلام و تشیع استفاده ببرند. بدین ترتیب میتوان گفت با توجه به شرایط موجود، علما از باب مقذور و میسور از اینکه به جای یک سلطان جائز، یک سلطان عادل در رأس کار باشد، استقبال کردند. در دوره صفویه، شاهد نوعی تفکیک بین مسائل شرعی و عرفی هستیم که شاه، مسؤولیت امور عرفی شامل اداره جامعه و برقراری نظم و امنیت آن و علما نیز مسؤولیت امور شرعی را به عهده دارند. به‌طور کلی سیاست دینی صفوی را می‌توان به سه دوره تقسیم کرد: دوره شروع: دوره‌ای که با سیاست خاص مذهبی شاه اسماعیل اول آغاز میشود و به همراه خود برخی نوآوریها را می‌آورد؛ دوره اوج: دوره‌ای که مذهب و فقها از اقتداری خاص برخوردار می‌شوند؛ دوره افول: دوره‌ای که مذهب و مذهبیون از اهمیت کمتری برخوردار می‌شوند.

علمای شیعه که منتظر فرصتی بودند تا بتوانند معارف ائمه (ع) را بی پرده در جهان منتشرکنند ظهور دولت صفویه و استقرار دولت شیعی را غنیمت شمرده و تحقق آرزوهای دیرینه خود را در همکاری با دولت صفویه میدانستند. بنابراین دعوت پادشاهان صفوی را پذیرفتند و وارد تشکیلات دولتی شدند. آنان جهت گسترش واقعی دین مشاغل و مناصب مهم

مانند صدارت، شیخ الاسلامی، قضاوت و امامت جمعه را برعهده گرفتند و در کنار آن در پویایی حوزه‌های شیعه کوشیدند و در قلمرو حدیث سه حرکت بزرگ را آغاز کردند: تدوین دایرةالمعارف‌های بزرگ حدیثی مانند بحارالانوار، الوافی، وسائل الشیعه؛ شرح نویسی بر کتابهای حدیثی مانند مرآة العقول (شرح کافی)، ملاذ الاخیار (شرح تهذیب الاحکام)؛ و ترجمه کتابهای حدیثی به زبان فارسی. علاوه بر این اقدامات، علمای شیعه، دانشهای دینی را برای ترویج مذهب تشیع گسترش دادند (حسین گلی، ۱۳۹۱: ۱-۳). میتوان گفت فقه‌های دوره صفویه با استفاده از منصبی که به دست آوردند توانستند به کانون قدرت راه پیدا کنند و از این طریق توانستند دو کارویژه اصلی را دنبال کنند: مبانی مشروعیت حکومت را فراهم کنند؛ و مشاوره‌هایی را مبتنی بر اصول فقه به پادشاهان ارائه دادند تا آنها هم در چارچوب مشروعیت شیعی قرار بگیرند و هم توانایی اداره عادلانه جامعه را داشته باشند.

اما در این دوره برخی از تحولات نظری و عملی نیز رخ داده که بستری‌های تئوریک و تاریخی تحولات آتی برای تصدی‌گری فقیه در سیاست را فراهم کرد. می‌توان گفت که از جهاتی نطفه‌های نظریه ولایت فقیه و تابعیت سیاست از فقاقت در همین دوره بسته شد، اگرچه در این دوره به بار نشست. برای مثال، شاه اسماعیل متأثر از افکار محقق کرکی به قدرت مشروع و مبسوط فقیه واکنش نشان داد تا آنجا که جایگاه سلطنت را نیابت مجتهد تلقی می‌کرد در همین جهت جایگاه شاهی را به عنوان حاکم یا به تعبیر امروزی آن ریاست بر قوه مجریه تنزل داده و با صدور یک فرمان به کل امرا و استانداران و مقامات اداری کشور دستور داد که به آنچه محقق کرکی حکم میکند بی استثناء عمل کنند. او شاه طهماسب را آن چنان مجذوب استدلالهای خود درباره ولایت فقیه و ادله آن نمود که سبب شد به نگاشتن بیانیه‌ای حکومتی در خصوص اطاعت از فقیه و مجتهد وادار کند (افندی الاصفهانی، ۱۴۰۱ق: ۴۵۳).

به طور کلی با اعتقاد به چنین قدرت شرعی برای فقیه، شاه طهماسب نظریه فقه سیاسی محقق کرکی را پذیرفت، به معنای دیگر خود را نایب مجتهد میدانست (جعفریان، ۱۳۷۶: ۴۵). از آن پس وی به عنوان حاکم عرف ضمن فرمانی به همه امرا و استانداران و حاکمان شرع و عرف دستور داد تا به آنچه محقق کرکی امر میکند بدون استثناء عمل کنند. در جایی شاه طهماسب خطاب به محقق کرکی می‌گوید: شما امروز نایب امام و شایسته تر به مقام سلطنت هستید و من یکی از کارگزاران شمایم که اوامر و نواهی شما را به مرحله اجرا می‌گذارم. به همین خاطر محقق کرکی نیز معتقد است که فقیه نیابت امام را بر عهده دارد و در حقیقت فقیه والی مسلمین است. در حقیقت، شاه با پذیرفتن ولایت محقق کرکی عمل سیاسی خود را در

چارچوب فقه سیاسی شیعه تأمین می نمود. محقق کرکی اولین فقیهی بود که در احکامش نشانه های مقدماتی نظریه دولت و نظریه اثبات ولایت فقیه دیده میشود (حسینی زاده، ۱۳۸۰: ۷۱).

به غیر از کرکی، میتوان شیخ بهائی را نام برد که سمت شیخ الاسلامی داشت، همچنین شیخ علی کمره‌ای در زمان شاه عباس دوم به مقام شیخ الاسلامی رسید. بنابراین در این دوره ساختار مذهبی جدای از ساختار سیاسی نبود و ساخت مذهبی قسمتی از کارکرد سیاسی دولت صفوی را بر عهده داشت و برای نخستین بار بود که فقها و روحانیت به کانون قدرت راه یافتند (رکابیان و خندان، ۱۴۰۱: ۱۶). از این دوره با عنوان مرحله «ورود جریان فقاقت» به دستگاه سیاسی و تعامل با سلطنت صفوی یاد میکنند؛ در ارتباط با اقدامات سیاسی فقیه و قابلیت‌های فقه سیاسی میتوان چند اقدام را دارای اهمیت ویژه دانست. اولین اقدام نهادسازی فقیه بر اساس فقه سیاسی شیعه است. محقق کرکی، با ورود از رأس هرم قدرت سیاسی و بر اساس قابلیت فقه سیاسی، در این دوره موفق به تأسیس مناصب و نهادهایی گردید که ماهیتی فقهی و سیاسی داشت. نمونه‌ای از این مناصب را میتوان در عناوینی چون «صدر» «شیخ الاسلام» و «قضاوت» پیگیری نمود (مینورسکی، ۱۳۳۴: ۷۵-۷۱).

بنابراین در دوره سلطنت صفویه (و همان گونه که در ادامه مشاهده خواهد شد؛ در عصر قاجار)، فقها بر اساس دو مدل حکومتی «سلطنت مأذون» و «سلطنت مشروط» در واقع اجازه تصرف در بعضی امور را به برخی شاهان اعطا می نمودند.

۴. الگوی مشارکت محدود

این انگاره که در عصر غیبت هر حکومتی غصب حق امام، و از همین رو، حکومت جور است، همچنان تا عصر قاجار نیز تداوم یافته بود. آغاز قرن سیزدهم هجری و تشکیل حکومت قاجار، قاجار کوشیدند از آبشخور مشروعیتی که صفویان برخوردار بودند، آنها نیز بهره مند شوند؛ اما با وجود تلاشها نتوانستند مشروعیتی همسطح صفویان به دست آورند (آقازاده، ۱۳۹۳: ۱۴۱). با پیدایش دولت قاجاری و پی‌گیری مذهب تشیع صفویان از جانب بنیانگذار آن، در برابر نزاع اخباری و اصولی، فصل جدیدی آغاز شد (امین، ۱۴۰۳: ۱۲۰). در واقع قاجاریان نیز با همان چالشهای صفویان مواجه بودند. یعنی پیروی از غرب، استبداد داخلی و تعصب مذهبی که شاید تنها راه رویاروی آنان بود تا به مشروعیت و اقتدار دست یابند. بنابراین دیالکتیک دین و

تکامل فقه سیاسی شیعه از صفویه تا قاجار و جمهوری ... (سعید جوانمرد و دیگران) ۱۸۳

سیاست در عصر قاجار نیز ادامه یافت. اما در عصر قاجار علما دو نقش متفاوت داشتند. یکی آن که باید کما فی سابق مبانی مشروعیت نظم سیاسی را تدوین میکردند؛ دیگر آن که بنا به تحولات مشروطه مجال مشارکت محدود در امر سیاسی به معنای عام آن را یافتند. بنابراین، قاجارها برای مشروع قلمداد کردن حکومت خود، و روحانیون برای گسترش فعالیت‌های دینی و هدایت حکومت در جهت اهداف دینی و حمایت از تشیع، به این رابطه نیاز داشتند. در دوران قاجار نیز اغلب علما در دوران غیبت، حکومت شاهان را غاصب حق امام و نامشروع میدانسته اند؛ ولی طیفی از فقها بین شاهان عادل و جائز تفاوت قائل شدند و همکاری با شاهان عادل را جایز می دانستند. البته این تجویز در حد استفاده از شاهان فقط برای اجرای احکام اسلام بود. ملااحمد نراقی در کتاب عوائدالایام مینویسد:

بدان که ولایت از جانب خداوند سبحان بر بندگان برای پیغمبر و جانشینان معصوم وی ثابت شده و آنان، سلاطین و پادشاهان و رهبران و فرمانروایان مردمند و زمام امور به دست ایشان است و باقی مردم، رعایا و موالی ایشان هستند (نراقی، ۱۴۱۷: ۱۸۷-۱۸۶).

کاشف الغطاء، یکی از فقهای برجسته این دوره، نیز درباره مشروعیت سلطنت، مباحث قابل توجهی دارد. ایشان در نامه‌ای به فتحعلیشاه او را «بنده ما که بر بندگی خود اعتراف دارد» دانسته که ایشان را به کار جهاد گمارده است. این نوع نوشتار، نشان از مقام علما در مشروعیت بخشی به سلطنت شخص شاه دارد. اما آنچه که موجبات تعاملات جدی فقه و سلطنت را فراهم کرد، اتفاق تاریخی جنگهای ایران و روس بود.

حملات روسها به قفقاز، علاوه بر اینکه تجاوز به قلمرو سرزمینی ایران زمین بود و حکومت قاجار را نشانه گرفته بود، در واقع تجاوز کفار به سرزمینهای اسلامی بود که اسلام و مسلمانان را تهدید میکرد. از این رو، حکومت قاجار برای شرعی قلمداد نمودن نبرد با روسیه و به دست آوردن حمایت مردم ایران، به فقها و روحانیت روی آوردند؛ و روحانیون نیز برای دفاع از قلمرو اسلام به حمایت از «پادشاه شیعه» پرداختند. مشاوره فقها در دوره اول جنگها را می توان در نگارش رسایل جهادی خلاصه کرد در مرحله دوم جنگها با دعوت دربار ایران، افزون بر اعلام جهاد در برابر روسها، در صحنه‌های نبرد هم حضوری فعالانه پیدا کردند. اگر فتاوی روحانیون و حضور آنها حکومت قاجار را به آغاز نبرد با روسها دلگرم ساخت، اما در آخر کار نیز تسلیم تبریز به روسها توسط برخی از روحانیون، قاجارها را به پایان دادن به جنگ با روسها واداشت. جنگهای ایران و روسیه، اگرچه با شکست سخت ایرانیان و ازدست رفتن

بخش وسیعی از قلمرو سرزمینی ایران همراه بود، اما آزمونی برای دخالت عملی روحانیون در عرصه سیاست بود که دورنمای جدیدی برای آینده سیاسی ایران نوید میداد (آقازاده، ۱۳۹۳: ۱۶۵).

کاشف الغطاء در موضوع جهاد با روس ها مینویسد: «وظیفه اولیه به عهده امام است که دفاع کند و در صورت غیبت امام، وظیفه مجتهدان است و در صورتی که مجتهدان اجازه صادر کنند، هر فرد دیگری میتواند رهبری جهاد را به عهده بگیرد. لذا در توقیع خود به شاه، شاه را به رهبری جهاد منصوب مینماید (حائری، ۱۳۶۷: ۳۳۰). اسحاق کشفی از علمای دوره قاجاریه در کتاب میزان الملوک به بحث و وظایف علما و شاهان میپردازد؛ وی به حکومت پادشاهان مشروعیت بخشیده و حکومت فتحعلیشاه را به نیابت از امام متصل مینماید که قسمتی از نیابت، ویژه علما و در امور شرع و بخش دیگر مخصوص شاه است (ساداتی نژاد، ۱۳۸۸: ۱۵۶). کاشف الغطاء در اعطای اجازه به فتحعلیشاه، جهت استفاده از برخی اموال در امر جهاد، به بحث نیابت خود از امام اینگونه اشاره کرده است:

اگر من از اهل اجتهاد و از جمله قائلین به نیابت امام باشم؛ فتحعلی شاه را، اذن دادم به گرفتن چیزی که تدبیر لشکر و رد اهل کفر و طغیان، موقوف بر آن است؛ از خراج اراضی مفتوحه به غلبه اسلام و آنچه در حکم آن است و زکات که متعلق است بر زر و سیم و گندم و جو و خرما و مویز و انعام ثلاثه (قائم مقام فراهانی، ۱۳۸۰: ۶۱-۶۰).

به رغم شکست در این جنگها فقهای شیعه در جهت دفع تهاجم نظامی غرب بر مبنای ولایت فقیه و نیابت عامه فقها از امام زمان (عج)، فتاوی جهادیه صادر کردند و در حد وسیع خودشان در دفع این تهاجم تلاش ورزیدند. مشابه فتاوی جهادیه در جنگهای ایران و روس را در مقاطع دیگر تاریخی از جمله دفع تجاوز انگلیسیها به جنوب ایران و منطقه بوشهر (ابوطالبی، ۱۳۹۲: ۱۷) نیز مشاهده می شود.

مشارکت محدود در امر سیاسی با تحولات مشروطه کلید می خورد. البته پیش از آن شرایط اجتماعی ظهور فقیه همچون فعال مدنی فراهم شده بود. چرا که تحولات سیاسی و اجتماعی امکان ظهور عمومی فقیه را فراهم کرده بود. اگرچه در ابتدا به نظر می رسد الگوی تعامل فقیه و سلطان در دوره صفوی و قاجاری یکسان است، اما در این حوزه، ناهمسانی جدی بین دو دولت صفوی و قاجاری در پیوند با دین وجود داشت، زیرا در عهد صفویان دین پیوسته به دولت بود از آن جهت که این دولت دینی بود یا دست کم ادعای دینی داشت و نیز از آن رو که خود را آشکارا صاحب رسالت نشر و رواج مذهب تشیع می دانست. اما در عهد قاجاریان

تکامل فقه سیاسی شیعه از صفویه تا قاجار و جمهوری ... (سعید جوانمرد و دیگران) ۱۸۵

حرکت دینی بیرون از حوزه اقتدار دولت وجود داشت. یعنی دین مستقل از دولت و در حوزه‌ای بسیار وسیع تر به کار و تلاش خویش ادامه می‌داد و از این جهت دولت قاجاریه رسالت دینی ویژه‌ای نداشت هر چند کارهای مذهبی از گونه تجدید بناهای مقدس شیعی انجام می‌داد. به همین ترتیب پیوند دولت با علما شکل دیگری به خود گرفت (وردی، ۱۳۷۶: ۱۲۴).

بنابراین در دور قاجار، اگرچه چندان شاهد حضور رسمی علمای بزرگ شیعه در دربار و ساختار سیاسی حکومت نیستیم، ولی حضور عمومی آنان افزایش می‌یابد. در این دوره، مناصب حکومتی علما مثل شیخ الاسلام، صدر، قاضی، امام جمعه و مانند اینها وجود دارد؛ اما در کنار این مناصب رسمی حکومتی، مجتهدان بسیاری بودند که عموماً منصب رسمی حکومتی نداشتند، ولی از قدرت سیاسی - اجتماعی مناسبی برخوردار بودند (اورسل، ۱۳۵۳: ۲۷۲)؛ به طور کلی اعمال ولایت فقها در این دوره به طور مستقل از حکومت در دو شکل انجام می‌شد: صدور فتوای جهاد بر مبنای ولایت فقیه، توسط فقهایی که هیچ منصب حکومتی نداشتند؛ اداره امور حقوقی و قضایی جامعه در قالب محاکم شرع بر مبنای ولایت فقیه. در این دوره مجتهدین عمدتاً در امور دادگستری و قضایی فعالیت داشتند؛ اغلب مسائل مختلف حقوقی؛ مثل ثبت اسناد و املاک، ازدواج و طلاق، اجرای حدود شرعی بر مجرمان، رسیدگی به دعاوی و رفع مرافعات و اختلافات را رسیدگی میکردند و در این موارد، حکم صادر میکردند (رضوانی، ۱۳۶۲: ۶۹). جایگاه مجتهدین به گونه‌ای بود که بر شیخ الاسلامهای منصوب حکومت نیز برتری داشتند و لذا چنانچه نزاعی بین شیخ الاسلام و افراد دیگر بوجود می‌آمد این مجتهد برجسته آن شهر بود که موضوع را مورد بررسی قرار داده و حکم لازم را صادر میکرد.

اوج این قدرت اجتماعی فقها، و از جهاتی آغاز رسمی حضور آنان در حوزه عمومی و امر سیاسی را می‌توان در نهضت تنباکو دید. میتوان گفت نهضت تنباکو، اولین تقابل آشکار بین فقیه و پادشاه در طی تاریخ شیعی، پس از غیبت است و این اولین آزمون رسمی جایگاه اجتماعی اقتدار هر یک از آنها بود. میرزا محمدحسن شیرازی، مرجع بزرگ، از شهر خود سامرا فتوایی کوتاه صادر کرد که در آن استعمال تنباکو و توتون، به هرگونه، در حکم محاربه با امام زمان (عج) به حساب می‌آمد. این فتوا نشانگر قدرت اثرگذاری اجتماعی مراکز علوم دینی بود که زمان زیادی بیرون از مسائل سیاسی قرار داشتند و نیز خبر می‌داد که نجف مرکز مرجعیت شیعی شده و می‌تواند به گونه‌ای یکسان در اوضاع سیاسی ایران و عراق، به تکاپو

پیردازد (البصاوی، بی تا: ۲۸-۲۷). این فتوا، به سرعت در همه ایران گسترش یافت و مردم در خیابان‌ها برای به اجرا درآمدن فتوا گردآمدند و در همه محله‌ها تنباکو و توتون را به آتش کشیدند و حتی درون کاخ شاه نیز از فتوا میرزای شیرازی به دور نماند (وردی، ۱۴۲۵ق: ۹۵). از این به بعد حضور مستقیم و بلاواسطه فقیه در امور سیاسی دیده می‌شود. البته با این تفاوت که فقیه دیگر صرفاً در دربار نیست بلکه در کوچه و خیابان، در کنار مردم عادی است. در این دوره، فقیه با اتکا بر قدرت و همراهی مردم به مصاف حاکمیت روی آورده و در تلاش است تا قدرت شاه را محدود کند که در واقع گذاری است از سطنت ماذون به سلطنت مشروطه؛ گذاری که شکل نهایی‌اش در انقلاب مشروطه، و از نظر تئوریک در کتاب تنبیه الامه علامه نائینی دیده می‌شود. لذا تأثیرگذاری عمومی فقها در طی نهضت مشروطه بیشتر خود را نشان داد؛ به‌خصوص آنکه آنان ضمن نقش آفرینی در ایجاد حرکت و افزایش آگاهی سیاسی مردم در شکل‌گیری مصادیق مهم نظام مشروطه همچون تدوین متمم قانون اساسی، تأسیس مجلس شورای ملی و انتخاب نمایندگان مردم در مجلس مؤثر واقع شدند (فراهانی و همکاران، ۱۴۰۱: ۳-۱).

۵. الگوی تصدی‌گری سیاست

برای فهم تحولاتی که منجر به تکوین الگوی تصدی‌گری سیاست شد، بهترین مسیر بررسی و درک تحولات حوزه نظریه ولایت فقیه است. قلمرو و محدوده اختیارات ولی فقیه در عصر غیبت مسئله مهمی است که توجه به آن قادر است تأثیرات مهمی در پویایی جامعه اسلامی داشته باشد. در اینکه فقیه ولایت دارد در اندیشه فقه شیعه اجماع نظر وجود دارد و برای فقیه اختیاراتی تعریف شده است. برخی از فقها قلمرو و اختیارات فقیه در عصر غیبت را منحصر در حوزه امور حسبی میدانند؛ و در مقابل اغلب فقها بر تعمیم و توسعه اختیارات فقیه اصرار داشته، و ولی فقیه را نایب امام معصوم و شایسته تمام اختیارات امام دانسته‌اند (رکابیان و خندان، ۱۴۰۱: ۱۰).

فقهایی که ولی فقیه را نایب امام معصوم (ع) و حائز کل اختیارات امام دانسته‌اند از جمله محقق کرکی، شهید اول، نراقی، و امام خمینی‌اند؛ محقق کرکی با تأکید بر عمومیت ولایت فقها اختیارات گسترده‌ای را بر عهده وی می‌گذارد: ولایت در فتوا، قضاوت و دادرسی، اجرای حدود و تعزیرات، ولایت بر تصرف در اموال امام (ع)، که شامل نیمی از خمس اموال مجهول المالک و مال کسی که وارث ندارد می‌شود. بحث صرف خمس، تصرف در آن و گرفتن زکات

تکامل فقه سیاسی شیعه از صفویه تا قاجار و جمهوری ... (سعید جوانمرد و دیگران) ۱۸۷

از وظایف فقیه است (کرکی، بی تا: ۳۷۹-۳۷۱). در دوره صفویه نیز نشانیهایی از نظریه ولایت فقیه در اندیشه فقها و برخی سلاطین صفویه به چشم میخورد. محقق کرکی درصدد بود که نقش مجتهد جامع الشرایط را در این دوره تثبیت کرده و این کار را با طرح «نظریه ولایت مجتهد نائب الامام» که ریشه محکمی در فقه شیعه داشت به اتحاد برساند. وی در رساله نماز جمعه میگوید:

اصحاب ما بر این امر اتفاق نظر دارند که فقیه عادل امین جامع الشرایط فتوا که از وی با تعبیر مجتهد در احکام شرعی یاد میشود نائب ائمه در عصر غیبت است، تنها برخی از اصحاب مسئله قتل و حدود را استثنا میکنند (نجفی، بی تا: ۷۵).

در واقع نظریه ولایت فقیه به صورت بذری و نطفهٔ تئوریک در دوره صفویه نقش بست، و دوره قاجاری یک نقش کاتالیزور را ایفا کرد. در این دوره، فقه از دربار به سطح جامعه کشیده شد و معطوف مداخله فقه در امور عمومی جامعه شد. همزمان با فعال شدن جامعه در تحولات پیشامشروطه، فقها نیز به تبع آن وارد امور سیاسی شدند و راه را برای گذار از مشروعیت دهی به سلطنت و مشاوره سلطان بودن و تصدی امور جزئی و حسبی و مسائل محدودی همچون قضاوت، به، تصدی‌گری تمام عیار فراهم کردند.

با شکست مشروطه و روی کار آمدن پهلوی رابطه فقیه و سلطان به طور کلی دگرگون شد. در سلطنت پهلوی - برخلاف عصر صفوی یا قاجاری - هیچگاه فقهای شیعه قائل به «اذن» یا «اجازه» ای از سوی فقیه نبودند. تقابل جدی سلطنت پهلوی با فرهنگ شیعی، همچون ماجرای کشف حجاب، ممنوع نمودن پوشش لباس روحانیت و مانند اینها، نشان از فصلی جدید در روابط سلطنت و فقاهاست بود. در این مرحله «تأسیس حوزه علمیه قم» توسط «شیخ عبدالکریم حائری»، به عنوان «رویکردی تدافعی» و عملی سیاسی و فرهنگی برای پاسداری از کیان فرهنگ تشیع و فقاهاست شیعی ارزیابی میشود. از سوی دیگر برخورد «مرحوم بافقی» با وابستگان به سلطنت (نجفی و حقانی، ۱۳۸۱: ۴۵۳) و تذکرات مکرر امام خمینی به سلطنت پهلوی در موضوعات متعدد، در واقع «رویکرد تهاجمی» جریان فقاهاست نسبت به سلطنت را رقم زد؛ رویکردی که در ادامه منجر به قیام پانزده خرداد و بعدها قیام نوزدهم دی و در واقع تقابل سلطنت با امت به رهبری روحانیت و فقاهاست شیعی گردید. این دگرگونی در کنش سیاسی از جهاتی متوقف بر یک دگرگونی در اندیشه سیاسی بود که طی آن نظریه فقهی از مشروعیت دهی و مشاوره به سلطان، و مشارکت محدود در سیاست به الگوی تصدی‌گری تمام عیار گذر کرده بود، که بر مبنای آن، مقیاس حکومتی

فقه ادامه همان سرپرستی تاریخی ائمه معصومین می‌باشد که طبق نظر فقیه جامع‌الشرایطی مانند امام خمینی جز با تأسیس حکومت و اداره آن توسط فقیه، نمی‌توانست متحقق شود (رودبارچی، ۱۳۹۳: ۳۷).

انقلاب اسلامی ایران سبب ورود فقها به عرصه جامعه و درگیر شدن با مسائل جدید شد و فقه شیعه که از جهت نظری از ظرفیت و استحکام لازم برخوردار بوده، عملاً وارد عرصه اداره جامعه با نیازهای مختلف و ابعاد وسیع آن شد. این امر موجب گشت تا فقیهان با تکیه بر مبانی مکتب فقهی اهل بیت، و روش شناسی استوار و مستحکم فقه شیعه به پاسخ‌گویی به مسائل جدید بپردازند. فقیهان برای این امر به تولید و بازسازی برخی مبانی و نظریات پرداخته که نتیجه آن توسعه در برخی عناصر دخیل در اجتهاد، طرح فقه حکومتی و ثنوری اداره جامعه از سوی فقیه، گسترش در برخی قواعد فقهیه و پیدایش فقه‌های مضاف می‌باشد (مقیم، ۱۳۹۷: ۳-۱). از دیدگاه امام خمینی در حکومت اسلامی همیشه باید باب اجتهاد باز باشد و طبیعت انقلاب و نظام همواره اقتضاء میکند که نظرات اجتهادی - فقهی در زمینه‌های مختلف، ولو مخالف با یکدیگر، آزادانه عرضه شود و کسی توان و حق جلوگیری از آن را ندارد (خمینی، ۱۳۶۱، ج ۱: ۶۶).

با تکوین نظریه ولایت فقیه و شکل‌گیری انقلاب اسلامی و پیروزی آن دور جدیدی از دیالکتیک میان فقه و سیاست آغاز شد. توضیح آن که امام خمینی (ره)، با بهره‌گیری از فقه سیاسی تشیع، این انقلاب را پی‌ریزی و به پیش‌برده؛ اما از سوی دیگر انقلاب اسلامی نیز با ایجاد فضا و عرصه‌های بدیع، تأثیر بسیاری در تحول و ارتقای فقه سیاسی شیعه داشت (میرزایی و محمدمیرزایی، ۱۴۰۰: ۵۷). به همین دلیل، پس از انقلاب اسلامی ایران براساس قانون اساسی جدیدی مفاهیم جدیدی به منظومه معرفت فقهی افزوده شد که گفتمان فقه سیاسی شیعه را دگرگون کرد. از جمله است «ولایت فقیه»؛ مناصب کلیدی فقها: ریاست قوه قضائیه (اصل ۱۵۷)، شورای نگهبان (اصل ۹۱)، رئیس دیوان عالی کشور و دادستان کل (اصل ۱۶۲)؛ «محوریت فقه» (تصریح شده در اصل چهارم قانون اساسی: «کلیه قوانین و مقررات مدنی، جزائی، مالی، اقتصادی، اداری فرهنگی، نظامی، سیاسی و غیر این‌ها باید بر اساس موازین اسلامی باشد»؛ «مصلحت»؛ «آراء عمومی» (اصل اول قانون اساسی) و امور کشور باید به اتکاء آراء عمومی اداره شود (اصل ششم قانون اساسی). تا پیش از انقلاب اسلامی رای مردم (که در گفتار قدمایی از آن به بیعت یاد می‌شود) جایگاه چندان در فقه سیاسی نداشته است. فقها در این زمینه مباحث مفصلی را مطرح کرده‌اند که سابقه‌ای در فقه شیعه نداشته است و از

تکامل فقه سیاسی شیعه از صفویه تا قاجار و جمهوری ... (سعید جوانمرد و دیگران) ۱۸۹

همین رو این مباحث را هم باید از جمله میراث فقهی انقلاب اسلامی قلمداد کرد. بنابراین مشروعیت و مقبولیت حکومت در کنار تشخیص مصلحت نظام که ریشه در فقه پویای اسلام دارد، جایگاه رفیعی را در ادبیات فقهی، حقوقی و سیاسی کشور به خود اختصاص داده است. مصلحت تشخیص داده شده آنگاه پر اهمیت تر می شود که در پرتو آن حکم اولی شرعی جای خود را به احکام ثانوی می دهد (ملک افصلی اردکانی، ۱۳۹۵: ۵). بنابراین می توان گفت که در جمهوری اسلامی ایران فقه سیاسی شیعه توانست با استفاده از مفاهیم و اصول اساسی خود در نهادهای حکومتی مانند مجمع تشخیص مصلحت نظام و همچنین در موضوع مشروعیت دهی و حتی مقبولیت آن در نظام براساس آرای مردم، نقشی مهم و اساسی را ایفا نماید.

یکی دیگر از مهمترین مسائل در فقه سیاسی الگوی تصدی گری بحث از حاکم و رابطه او با مردم است. در نظر برخی فقها حاکم در نظام اسلامی «فقیه» است که در محدوده‌ای که «ولایت» بر امور افراد جامعه دارد، حکم شرعی صادر می کند و حاکم شرعی جامعه اسلامی است. در این نگاه گاهی گفته می شود که هر فقیهی به نحو مجزا، حاکم شرعی است که در کنار سایر فقهای موجود جامعه را اداره و بر آن حکومت می کنند. گاهی هم گفته می شود که از بین فقهای موجود در جامعه، حاکم آن فقیهی است که «تصدی» پیدا کرده و برای صدور حکم بسط ید یافته است. اما نگاه دیگری هم وجود دارد که «حاکم» را در جامعه اسلامی، «نهاد ولایت» می داند که در عصر غیبت توسط فقها اداره می شود و تصمیمات حکومتی را به روشی فقهی به اسلام مستند می کند. در این نگاه حاکم «نظام ولایت فقیه» است که محور آن فقیه جامع شرایط است (طباطبایی، ۱۴۰۰: ۲).

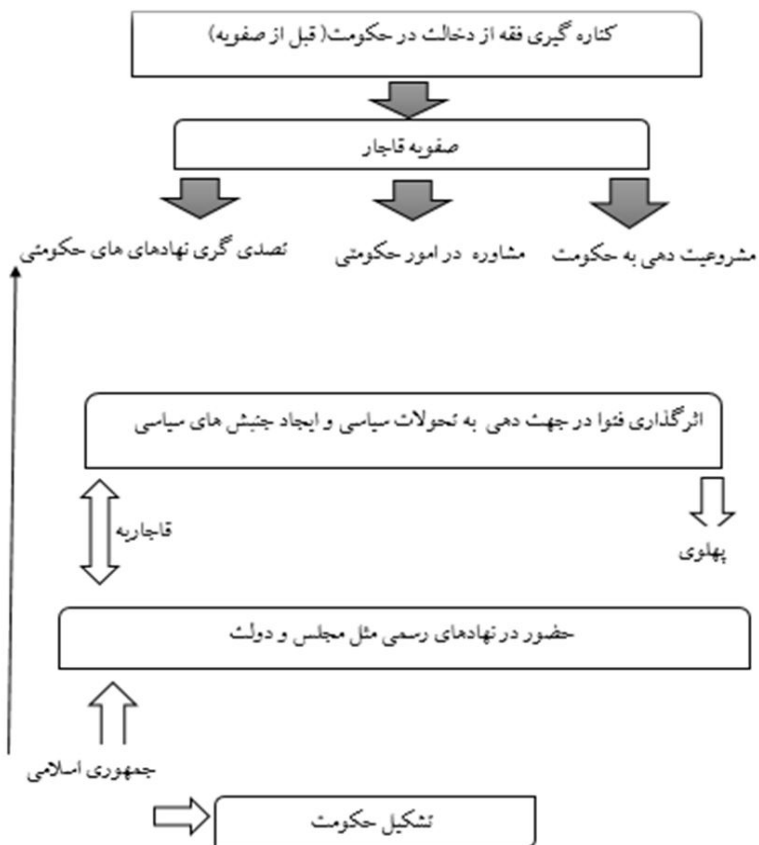
۶. ترسیم منحنی تحول فقه سیاسی

حال برای فهم تحولاتی از که پیشاصفوی آغاز شد و تا به نظریه ولایت فقیه و تصدی گری تمام عیار فقاقت بر سیاست منتهی شد، منحنی گذار از کناره گیری از سیاست، به مشروعیت دهی؛ به مشاوره دهی؛ به حضور عمومی در جامعه؛ به مشارکت محدود؛ و سپس، به تصدی گری را باید ترسیم کرد. اصولاً حضور فقه و فقاقت در مقاطع مختلف حیات سیاسی و اجتماعی تشیع در قالبهای متفاوتی تجلی یافته است.

در دوره قبل از صفویه فقهای شیعه در حاشیه رخدادهای سیاسی - اجتماعی به حفاظت از «تراث تشیع» مشغول بودند؛ در دوران صفویه مرجعیت دینی و سیاسی شیعه از حاشیه به متن قدرت سیاسی ورود کرد و با تئوری «ولایت فقیه» به گسترش فقه شیعه و تشیع

پرداخت. میتوان گفت فضای مطلوب حکومت صفوی سبب ارتقای فقه سیاسی از «گزاره سیاسی» به «تئوری سیاسی» شد. ارتقا و گسترش این اندیشه در طی حیات سیاسی-اجتماعی تشیع، و ارتباط مرجعیت دینی تشیع با عمل سیاسی در جنبش تنباکو و انقلاب مشروطه منجر شد تا فقه سیاسی از بستر تئوری خارج و به بستر «نظام سیاسی» ورود نماید. بر مبنای این نظام سیاسی، «مدل سلطنت مأذون» در دوره صفویه که در آن شاه محور امور است، و مدل «سلطنت مشروطه» که قانون محور امور قرار میگیرد، به مدل «ولایت مطلقه فقیه» ارتقا یافته و جایگاه فقیه را از متن تحولات به رأس هرم قدرت سیاسی تغییر میدهد. بر اساس این مدل برآمده از فقه سیاسی تشیع، حاکم و قانون در فقیه و تنفیذ او، بر «محور توحید» تجلی و عینیت میابند. انقلاب اسلامی در حقیقت تحقق این نظام سیاسی را بر مبنای نظریه ولایت مطلقه فقیه را مهیا ساخت. در این نظریه «مکتب» «امام» و «امت»، سه رکن اصلی و لازم برای خلق یک انقلاب شیعی است. فقه سیاسی شیعه در این دوره با پرسشهای متعددی برخورد داشته است. اصل تأسیس نظام اسلامی، همه پرسی جمهوری اسلامی تدوین قانون اساسی برآمده از فقه شیعه تأسیس نهادهای حکومتی، امضای نهادهای و ساختارهای موجود در برخی موارد، مسأله انتخابات، نظارت، رهبری، شورای رهبری و مانند آنها، بخشی از مسائلی است که فقه سیاسی در این دوره با آن رو به رو است. همه این مسائل نشان از تغییر و تبدیل یک «نظریه» به «نظام» میباشد (طاهری و شلمزاری، ۱۳۹۶: ۷۵).

تکامل فقه سیاسی شیعه از صفویه تا قاجار و جمهوری ... (سعید جوانمرد و دیگران) ۱۹۱

شکل ۱. تکامل فقه سیاسی شیعه در سیاست عملی ایران

ترسیم: نگارنده

۷. نتیجه گیری

از ابتدای عصر غیبت تا قبل از تاسیس حکومت صفویان فقهای شیعه هیچگاه فرصتی نیافتند تا بتوانند آزادانه در خصوص عقاید خویش با مردم هم کیش خویش سخن بگویند. با توجه به این مسأله، اغلب مباحث در سطح نخبگان باقی مانده بود و چندان در میان توده مردم بازتاب نیافته بود. همچنین فقه سیاسی شیعه تا پیش از تشکیل حکومت صفویه به تدوین و تالیف کتب فقهی شیعه پرداخت و فقها در این مقطع به سبب فشارهای سیاسی و حفظ زعامت خود در برابر جامعه‌ای با اکثریت تسنن دخالتی در امور حکومت نکردند و به تقیه روی آوردند.

در دوران صفویه با رسمی شدن مذهب تشیع شرایط تغییر کرد. در این دوره فقه سیاسی شیعه به کمک فقیهان از انزوا خارج گشت و توانست میزان اثرگذاری خود را در نظام سیاسی سلسله صفویه افزایش دهد. می توان گفت در این دوره ساختار مذهبی جامعه با ساختار سیاسی عجین شده بود و برای اولین بار بود که فقها به کانون قدرت راه پیدا کردند. در دوران قاجار فقه علاوه بر آنکه همچون سابق حضوری جدی در حوزه امور فردی دارد، نقش مهمی در تحولات سیاسی اجتماع نیز ایفا میکند و بر تصمیمهای جریان حاکم در امور مختلف و از آن جمله در جنگ و صلح اثر گذار است. اما با آغاز دوران پهلوی اول تحولات دیگری رخ داد.

با به قدرت رسیدن رضاشاه و با توجه به هدف وی مبنی بر جدایی دین از سیاست، گستره نفوذ فقها و روحانیت به طور چشم گیری کاهش یافت. فقه سیاسی شیعه که در دوران پهلوی اول به سبب سیاستهای رضاخان در انزوا و تقیه به سر میبرد در دوران پهلوی دوم توانست تا حدودی خود را نشان دهد. سیاستهای نرم تر محمدرضا شاه برای کسب مشروعیت از جانب روحانیت سبب شد تا شرایط برای اندیشه ورزی علما فراهم شود. در این مقطع زمانی شرایط برای تغییر ساختار و ورود فقها به عرصه سیاست در قالب تشکیل حکومت جمهوری اسلامی با رهبری ولی فقیه فراهم گشت. آغاز دهه چهل در ایران شروع مخالفتهای انقلابی ضد شاه بود. در این مسیر، فقها به رهبری امام خمینی در راس قرار داشتند. امام خمینی (ره) با بهره گیری از فقه سیاسی شیعه توانست انقلاب اسلامی را پی ریزی کند و با تکیه بر اصول و مفاهیم فقه سیاسی شیعه راهی نوین و چالش برانگیز در سیاست عملی و دستیابی به فقه سیاسی شیعه بگشاید. بدین ترتیب می توان گفت تاثیر فقه سیاسی شیعه بر سیاست عملی ایران از ابتدای عصر غیبت تا پیروزی انقلاب اسلامی روند تکاملی را پیموده است.

در پایان باید گفت که فقه حکومتی در سیاست عملی امروز، بسان اصل ولایت فقیه، مورد تأکید کسانی قرار می گیرد که در درون نظام اسلامی و الگوی استمرار ولایت و سرپرستی ائمه معصومین از طریق نواب عام و تشکیل حکومت اسلامی، قرار دارند و خود را بی نیاز از جریان ولایت مطلقه فقیه نمی دانند. بنابراین در سیر تکامل فقه سیاسی شیعه، تأسیس حکومت و اداره آن توسط فقیه از جمله ابواب مهم در سیاست عملی فقه سیاسی شیعه در جمهوری اسلامی ایران می باشد. این غایت به لطف یک منحنی تاریخی متحقق شده است که از کناره گیری از سیاست آغاز شد (پیشاصفویه)، به مشروعیت دهی به نظم سلطانی و مشاوره به سلطان رسید (صفوی)؛ سپس با تحولات عصر قاجاری وارد حوزه عمومی شد؛ در انقلاب مشروطیت

تکامل فقه سیاسی شیعه از صفویه تا قاجار و جمهوری ... (سعید جوانمرد و دیگران) ۱۹۳

مشارکت محدودی در امر سیاسی داشت؛ و در نهایت، در دوره بلوغ خود، ظرفیت خود را برای تصدی‌گری سیاست بالفعل کرد. چیزی که شکل جنبشی آن در انقلاب اسلامی، و فرمی تاسیسی آن در جمهوری اسلامی تجربه شد.

کتاب‌نامه

- افضلی، رسول (۱۳۸۸)؛ دو نظام سیاسی - جغرافیایی در ایران: دولت مدرن - امت اسلامی. تهران، انتشارات دانشگاه تهران
- آقامهدوی، اصغر؛ کاظمی، سیدمحمدصادق (۱۳۹۹) کلیات فقه سیاسی، قم، انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
- احمدوند، شجاع، مشهود، امیرمقدور (۱۳۹۵)، تبارشناسی الگوی مشروعیت در دوره صفویه، فصلنامه علوم اجتماعی، سال ۲۵، شماره ۷۲.
- آقا بزرگ تهرانی (۱۴۰۸ق)، الذریعة الی تصانیف الشیعة، قم، اسماعیلیان
- آقازاده، جعفر (۱۳۹۳)، تحلیلی بر نقش روحانیون در جنگ‌های ایران و روس، فصلنامه شیعه شناسی، شماره ۴۷
- افندی اصفهانی، میرزا عبدالله (۱۳۶۶)، ریاض العلماء و حیاط الفضلا، ترجمه محمد باقر ساعدی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی
- اورسل، ارنست (۱۳۵۳)، سفرنامه، ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران، زوار
- ایزدهی، سجاد (۱۳۸۹)، برداشتی از دیدگاه‌های آیت‌الله خامنه‌ای پیرامون فقه سیاسی، فصلنامه حکومت اسلامی، ش ۵۶، ص ۷۱-۹۰.
- جعفریان، رسول (۱۳۷۶)، اندیشه‌های یک عالم شیعی در دولت صفوی، حکومت اسلامی، سال دوم
- جعفری هرنندی، محمد (۱۳۸۷)، فقها و حکومت: پژوهشی در تاریخ فقه سیاسی شیعه، تهران، انتشارات روزبه
- حسینی گل، مریم (۱۳۹۱)، نگاهی به عملکرد علمای شیعه در عصر صفوی، حوزه سی علمیه خراسان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد.
- حلی، جعفر بن محمد (۱۴۰۳ ق)، معراج الاصول، قم، نشر آل بیت
- خمینی، سید روح الله (۱۳۶۱)، صحیفه نور، تهران، مرکز مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی.
- دارابی، علی (۱۳۹۰)، انقلاب اسلامی و تحول در فقه سیاسی شیعه، فصلنامه دانشنامه، شماره ۸۰.
- ذولفقاری، مهدی، عمرانی، نوح دوست (۱۳۹۹)، بررسی مقایسه‌ای سرمایه‌های روحانیت در دو دوره صفویه و قاجاریه، فصلنامه جامعه شناسی سیاسی، سال سوم، شماره چهارم

۱۹۴ جستارهای سیاسی معاصر، سال ۱۵، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۳

- رکابیان، رشید، خندان، سیروس (۱۴۰۱)، حدود و ثغور اعمال ولایت فقها در ساختار حکومت صفویه، فصلنامه راهبرد سیاسی، دوره ۶ شماره ۲
- رضوانی، هما (۱۳۶۲)، لوايح شيخ فضلائه نوري، تهران، نشر تاريخ ايران
- رودبارچی، مرتضی (۱۳۹۳)، انقلاب اسلامی و ضرورت بازخوانی مفهوم فقه حکومتی از دیدگاه مقام معظم رهبری (مدظله)، فصلنامه پانزده خرداد، شماره ۴۰.
- زرینکوب، عبدالحسین (۱۳۶۲)، دنباله جستجو در تصوف ایران، تهران، نشر امیر کبیر
- زنجانی، عمید؛ اکبری، کمال (۱۳۸۷)، سیر تطور فقه سیاسی شیعه، تهران، نشر طرح آینده
- ساداتی نژاد، سیدمهدی (۱۳۸۸)، تحول مفهوم مشروعیت در فقه سیاسی شیعه در ایران، فصلنامه اندیشه نوین دینی، سال پنجم، شماره هفدهم
- طاهری، مهدی و حکمی شلمزاری، رسول (۱۳۹۶)، سیر تحول و تکامل فقه سیاسی در ادوار تطور فقه سیاسی شیعه، فصلنامه حکومت اسلامی، دوره ۲۱، شماره ۴.
- طاهری، مهدی، شلمزاری، صفی (۱۳۹۴)، ماهیت فقه سیاسی، فصلنامه حکومت اسلامی، دوره ۲۰، شماره ۳.
- طاهری، سیدمهدی (۱۳۸۹)، رابطه فقهای شیعه و حکومت در ادوار مختلف تاریخی ایران، فصلنامه فروغ وحدت، شماره ۲۰
- طباطبایی، سیدحمید (۱۴۰۰)، سرپرستی تکامل اجتماعی غایت فقه حکومتی، قم، فرهنگستان علوم اسلامی قم.
- غلامشاهی کتج، لیل، ا و باقری نیا، حدیث (۱۴۰۰)، اثرگذاری انقلاب اسلامی بر تحول بخشی فقه سیاسی شیعه، دومین همایش ملی بازنمایی گفتمان انقلاب اسلامی مبتنی بر بیانیه گام دوم.
- فیرحی، داود (۱۳۹۸)، نظام سیاسی و دولت در اسلام، تهران، انتشارات سمت.
- کدیور، محسن (۱۳۸۷)، نظریه‌های دولت در فقه شیعه، تهران، نشر نی
- کوثرانی، وجیه (۱۴۰۲)، فقیه و سلطان: دیالکتیک دین و سیاست در تجربه تاریخی عثمانی و صفویه - قاجاریه، ترجمه یاسین عبدی، تهران، نشر پارسه
- مینورسکی، ولادیمیر (۱۳۳۴)، سازمان اداری حکومت صفوی، با تحقیقات و تعلیقات مینورسکی بر تذکره الملوک، ترجمه مسعود رجینیا، تهران: انجمن کتاب
- مطلبی، مسعود؛ نادری، محمدمهدی؛ هدایت منش، محسن (۱۳۹۱)، انقلاب اسلامی ایران و بسط فقه سیاسی شیعه، فصلنامه مطالعات سیاسی شماره ۱۶.
- مقیم، ابوالقاسم (۱۳۹۷)، فقه حکومتی پس از انقلاب، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- ملک افضل‌ی اردکانی، محسن (۱۳۹۵)، سنجش‌های تشخیص مصلحت نظام از منظر فقه سیاسی اسلام، مطالعات فقه اسلامی و مبانی حقوق سال دهم، بهار و تابستان، شماره ۳۳.

تکامل فقه سیاسی شیعه از صفویه تا قاجار و جمهوری ... (سعید جوانمرد و دیگران) ۱۹۵

میرزایی، پوران و محمد میرزایی، حسن (۱۴۰۰)، بررسی تاثیر متقابل فقه سیاسی شیعه و انقلاب اسلامی ایران، پژوهشهای معاصر انقلاب اسلامی، دوره ۳، شماره ۱۰.

نجفی، موسی و حقانی، موسی، (۱۳۸۱)، تاریخ تحولات سیاسی ایران، تهران، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

نراقی، ملا احمد، (۱۴۱۷)، عواید الایام فی بیان قواعد الاحکام و مهمات مسائل الحلال و الحرام، قم، مرکز البحوث و الدراسات الاسلامیه

نصر، سید حسین (۱۳۸۲)، آرمانها و واقعتهای اسلام، ترجمه انشاءالله رحمتی، تهران، جامی نجفی، محمد حسن (بی تا)، جوهر الکلام، بیروت، دارالحیالشرایف.

Alexander, Titus (2016). Practical Politics: Lessons in power and democracy, London: Trentham Books, 2016, 208 pp., £24.99 (pbk), ISBN 978-1-85856-784-6.